

UNELE PROBLEME PRIVIND EVOLUȚIA AȘEZĂRILOR RISIPITE DIN BAZINUL SUPERIOR AL ARIEȘULUI

IOAN STAN

Cuvinte cheie: așezări risipite, crâng (cătun), suprafață de nivelare, agrotetase, sisteme de susținere.

Certains problèmes concernant l'évolutions des habitations dispersées du bassin supérieur d'Arieș. Même si l'opinion de la plupart des chercheurs est que les habitats (sites) humains répandus du type "bocage" (taillis) ou "hameau" ont évolué dès la vallée vers les sommets, il y a assez des preuves que, du moins dans quelque zones et a certains moments le processus a pu avoir lieu inversement, c'est - à - dire des les sommets vers la vallée. Dans le bassin supérieur de Arieș, dans la zone connue sous le nom de "Pays des Moți" les conditions naturelles (la grande surface de nivelation, l'énergie de relie, l'exposition des versants, la présence des sources) et les conditions historiques, la colonisation s'est faite des les surfaces de nivelation avec des terrains presque plats vers les vallées profondes et ombreuses, et avec des fréquentes inversions thermiques. L'ouvrage y apporte des preuves, il se veut un point de départ dans ce sens.

Printre izvoarele care pot contribui la a face lumină în problema etnogenezei românilor și a locului ocupat de aceștia în perioada din care nu ne-au rămas dovezi istorice, sunt și așezările omenești. Prin ele suntem legați de pământul țării, iar studiul lui pentru noi, pentru români, prezintă însemnătate și în legătură cu problema care de mult timp a fost lămurită, dar, din păcate, câțiva se fac că nu o înțeleg, aceea a permanenței noastre în spațiul carpato - danubiano - pontic.

Dintre așezările ce prezintă mare importanță în acest sens, sunt cele naturale sau endogene. În cele din urmă, ne vom opri doar asupra așezărilor risipite din bazinul superior al Arieșului, zonă care face parte integrantă din Țara Moților.

Cercetările de reacție a sângelui (G.Popovici - 1924) și de măsurare a craniului atestă existența, în aceste părți, a unui tip antropogeografic distinct numit dacic. În plus, cercetările lingvistice atestă și ele existența unui sâmbure etnic și lingvistic deosebit. Satul cu case izolate din Apuseni constituie un sâmbure arhaic nu numai în privința așezărilor și a tipurilor de case dar și din punct de vedere antropogeografic și lingvistic. Este motivul pentru care Romulus Vuia (1975) l-a considerat un "horst" din acest punct de vedere.

Cu studiul așezărilor risipite din Apuseni s-au ocupat mai mulți cercetători, dinre care se detașează, în mod deosebit, Romulus Vuia (1975) și Lucia Apolzan (1987). La acestea se adaugă și alte lucrări mai vechi și mai noi: Pompei Cocean (1984).

Studiul așezărilor risipite din bazinul superior al Arieșului are o importanță deosebită, deoarece, așa cum arăta Romulus Vuia "Tipul de așezări cu case izolate pe o zonă mai compactă se găsesc numai la populația română din Munții Apuseni".

Majoritatea lucrărilor pornesc de la ideea că satele risipite, numite crânguri sau cătune, au evoluat spațial de jos în sus, adică s-a produs o "urcare" a acestora în altitudine.

În prezenta lucrare vom încerca să aducem argumente că, cel puțin în unele zone și în anumite momente, fenomenul s-a produs invers.

Nu contestăm regula generală de "urcare" spre înălțimi a așezărilor omenești din Munții Apuseni, dar sunt și dovezi sau raționamente care ne fac să ajungem la concluzia că fenomenul s-a putut produce și invers.

Argumentele în acest sens sunt date, pe de o parte, de valorificarea cadrului natural, pe de altă parte, de condițiile social - istorice. Nici unele, nici altele, separat, nu pot explica mulțumitor fenomenul. Este nevoie și în acest caz de o abordare sistemică, complexă a problemei. Adevărul este ilustrat de faptul că moșii au fost întotdeauna strâns legați de natură, identificându-se cu ea, că au format un tot unitar.

Din prima categorie, cea a condițiilor naturale, menționăm în primul rând existența suprafețelor de eroziune.

Supusă unor îndelungate perioade de modelare subaeriană, scoarța terestră a fost intens modificată. Suprafețele de nivelare au o extindere considerabilă în zonă. Cea mai bine este exprimată suprafața Măguri - Mărișel, care poartă și numele de "Platforma Arieșului" sau a "Țării Moșilor", cu altitudini cuprinse între 900 - 1300 m. Privită din vârful Măgura, de exemplu, ea apare deosebit de clară pe majoritatea interfluviilor, uneori dând impresia unor zone de plaiuri domoale (plai în sensul de drumuri ce duc spre pajiștile din golul de munte). Suprafața de nivelare amintită reteză, deopotrivă, șisturile cristaline și calcarele coraligene, pe ultimele formându-se veritabile carstopleine (Ocoale - Ghețar, Poieni).

În amintita suprafață de nivelare, văile s-au adâncit puternic, într-o fază ulterioară de evoluție primind un caracter de pronunțată tinerețe, cu un profil transversal în "V", iar în zonele carstice au luat naștere impresionante chei.

Nivelul Feneș - Deva apare doar sub formă de umeri la aproximativ 100 m deasupra talvegului, bine exprimat prin văile Neagra și Lăzești.

Prin energia lor mică, suprafețe de nivelare au favorizat apariția așezărilor omenești, mai ales ca o consecință a faptului că terenul permitea și oarecare posibilități de arături pentru culturile puțin pretentioase (secară, orz, ovăz, cartofi, în cânepă). În plus, fânețele sunt mai productive, iar pășunatul în zonele cu energie mică nu duce la degradarea solului, așa cum se întâmplă pe versanții văilor.

Inversiunile termice de pe văi, caracterul lor umbros și răcoros (iarna o parte a văilor nu beneficiază de radiația solară directă) au determinat evitarea acestora, nu atât datorită climatei în sine, în sensul de influență directă asupra omului cât mai ales ca o consecință a acesteia asupra unor culturi care găsesc condiții favorabile în zonele însorite și ferite de inversiunile termice.

La cele amintite adăugăm riscul inundațiilor (uneori chiar în plină iarnă) datorită unor înșeuări dinspre vest ce permit pătrunderea maselor de aer mai calde și umede.

Cele mai multe crânguri apar pe suprafețe de nivelare și în partea superioară a versanților la contactul cu nivelul Țării Moșilor, îndeosebi pe suprafețele însorite, cu expunere sudică (cele cu expunere nordică sunt folosite pentru fânețe, pășuni, sau sunt ocupate cu păduri).

Suprafețele forestiere nu s-au redus prea mult în ultimii 150 de ani, după cum relatau străbunii lui Dig Gheorghe, azi în vârstă de 70 de ani, care aveau gospodăria aproape de vârful Măgura, cam la 1100 m altitudine și care "acolo se știau de când lumea". Excepție fac, desigur, despădurile masive în scopuri industriale din ultimul timp. În 1942 suprafețele forestiere ocupau 51% (L. Apolzan), iar astăzi aproape tot atât. De fapt, moșii nu au exploatat prădalnic pădurea, nu s-a tăiat în general, decât puterea naturală de regenerare a acesteia. Din păcate astăzi în bazinul superior al Arieșului se produce un adevărat dezastru ecologic datorat despăduririlor.

Că primele așezări au fost în zonele înalte o dovedesc și agroterasele, ale căror frecvență maximă este imediat sub suprafețele de nivelare cam în treimea superioară a versanților. Unele dintre ele (fără a fi vorba de abrupturi petrografice) au înălțimi până la 20 m. Dacă se are în vedere că în medie o parcelă se ară odată la 3 - 5 ani (restul timpului fiind în refacere) atunci se poate aprecia că aceste agroterase au peste 15 secole. La aceleași concluzii s-a ajuns și în Depresiunea Giurgeului unde agroterasele au doar 5 - 6 m. Deci primele terenuri luate în cultură au fost cele de pe platformele de nivelare sau din imediata lor apropiere unde este normal să se fi construit și primele așezări de tip risipit, pe măsură ce se defrișa și pădurea. Atunci, cu 15 secole în urmă, erau deci, așezări stabile când peste teritoriul Țării de Piatră treceau valurile barbare. Să nu uităm faptul, nu lipsit de importanță, că atunci, populația fiind mai puțin numeroasă, presiunea antropică era redusă, deci se poate să fi fost cultivate odată la 5 - 10 ani.

În lucrarea "La Valachie" Emm. de Martonne (1902) stabilește o corelație între mulțimea izvoarelor și gradul de risipire a așezărilor în sensul că în regiunile bogate în izvoare sunt și cele

mai multe așezări cu case izolate și risipite, iar în lipsa lor, lipsa apei provoacă în regiunile de stepă aglomerarea populației în așezări mari de tipul îngrămădit (Vintilă Mihăilescu, 19). Este chiar o "lege a apelor" în sensul că în regiunile bogate în izvoare predomină așezările risipite iar în regiunile sărace în ape se găsesc așezări mari, concentrate, având între ele suprafețe întinse.

În realitate, abundența și apropierea apei favorizează doar dispensarea, ea nu este, însă, o condiție absolută. Că este așa, o dovedește și prezența satelor risipite în zonele carstice cu puține izvoare. Totuși, chiar aici, cătunele sunt numai acolo unde apar izvoare. Că nu întotdeauna legea apelor se confirmă, este ilustrat și de satele de pe culmi, unde lipsesc izvoarele. Aici, solul este mai umed și acest fapt favorizează agricultura, pentru că pe pante mari, scurgerea este mai rapidă. Unele mici crânguri preferă dolinele mai mari și ele ceva mai umede (platoul Ocoale, Mununa).

Legea apelor, prezența suprafețelor de umezeală, influența factorilor climei, deci ceea ce numim factor geografic, nu dictează singure dispersia așezărilor. "Aceasta pentru că, în afară de factorul hidrologic, geologic și geografic, intervine și cel etnic și economic, care poate nivela și acoperi cu forme unitare cele mai diferite regiuni din punct de vedere geologic și geografic" (Romulus Vuia, 1975). De aici rezultă necesitatea abordării sistematice din mai multe unghiuri și a așezărilor risipite și deci și cea a priorității în timp a așezărilor risipite din zonele înalte.

Este clar că sistemul de proprietate (factor economic) în bloc în jurul casei, este factorul principal în ce privește apariția caselor izolate, totuși, factorul etnic a jucat un rol deosebit. Vujevic constată că la populația din Bosnia și Herțegovina este o predispoziție etnică pentru acest tip de stat, iar după alți autori, chiar și influențele religioase joacă un mare rol, în sensul că, creștinii preferă satele risipite, iar mahomedanii pe cele adunate. Să nu uităm că populația băștinașă era creștină, iar valurile migratoare au fost creștinate mai târziu. Românii au avut și ei preferință față de satele risipite. Tipul de așezări cu case izolate pe o zonă mai compactă, se găsesc, așa după cum am mai arătat, numai la populația română din Apuseni. Oricum, este sigur că așezări de tip risipit existau cu mult înainte de venirea popoarelor migratoare. Venirea puhoaielor străine a obligat populația autohtonă să se retragă din calea lor și mai târziu din calea năvălitorilor în zonele mai puțin expuse, la adăpostul pădurilor din regiunile carpatice înalte. Deci, în perioada invaziilor, populația "urca" în locurile adăpostite de păduri și cum invaziile durau cam mult, se pare că așezările stabile au putut deveni chiar "mutăturile" deci nu așezările din vale. Abia după ce pericolul a încetat și, poate sub presiunea ungarilor, populația a început să coboare în văi, atunci când axele de circulație s-au stabilit pe acestea din urmă. Se pare deci că în anumite momente ale istoriei, văile au fost mai puțin locuite. Să tragem oare concluzia că perioadele de instabilitate ale veacurilor de năvăliri și oprimări au favorizat formarea satelor risipite ca "răspuns" al populației autohtone ce a găsit astfel forma optimă de valorificare a mediului?

Nu avem suficiente dovezi dar, se pare că în unele sate, primele biserici au fost probabil pe culmi, deci în zona primelor așezări. În acest sens, menționăm faptul că în comuna Poiana Vadului, prima biserică a fost la altitudinea de aproximativ 1000 m pe o suprafață de nivelare în satul Stănești, abia pe urmă s-a construit biserică din vale. Și azi, unele biserici mai sunt în zonele înalte, acolo unde au fost probabil inițial (satul Costești din Horea).

Este dovedit faptul că în Carpați, primele drumuri au fost de culme, chiar și unele transcarpatice ("Subcarapații" de V. Mihăilescu). În Apuseni, cărările, drumurile au o semnificație deosebită. Abia după introducerea administrației austr-ungare ce avea ca scop spolierea economică a populației de aici în folosul stăpânirii, drumurile "coboară" pe axa văilor și odată cu ele și satele, lăcașele de cult. Satul Râmeți (din M.Trascău) de exemplu, este și azi așezat pe înălțimi.

Mănăstirea Râmeți a fost construită într-un loc desigur mai retras, necirculat (ca orice mănăstire). Abia azi se intensifică activitatea din vale.

Existența nedeilor pe înălțimi poate fi privită și ea (cu unele rezerve) ca o dovadă a populării inițiale a regiunilor mai înalte. Dacă populația ar fi fost inițial mai deasă pe văi, atunci și nedeile ar fi fost pe văi, la confluente mai ales. Drumurile de culme, de multe ori, se încrucișau acolo unde aveau să se stabilească și locurile de nedei. În zona bazinului Arieșului superior se țin și azi 2 (două), poate ultimele, nedei: cea de pe muntele Găina și la Călineasa. Până nu demult o nedeie se ținea și la Lespezi în apropiere de vârful Bihor.

În sprijinul apariției satelor de pe înălțimi ar veni și unele probleme de toponimie, de care, din lipsă de spațiu, nu ne ocupăm acum, dar sperăm ca în viitor să analizăm și această chestiune.

Nu ne grăbim să tragem concluzii, dar lansăm ideea că popularea nu s-a făcut obligatoriu dinspre zonele joase spre cele înalte, ci s-a putut porni și invers. Nu ne propunem un scenariu rezumativ, dar ne punem întrebarea dacă nu cumva populația de păstori să se fi așezat inițial la limita superioară a pădurilor, unde erau deja pășuni, ce au putut fi ulterior extinse prin defrișări, lucru ce s-a și făcut. În acest fel s-au obținut apoi și terenurile arabile. Stânila, în marea lor majoritate, sunt la limita superioară a pădurii. Acestea au putut deveni așezări permanente.

Interesant este faptul că în Bucovina (nordul Obcinei Feredeului) documentele medievale atestă, de asemenea, unele așezări de înălțime permanente sau temporare foarte vechi (casa lui Benea 1940, Sălașul Hlibu și Sălașul Mare lângă Fînațu Mare 1534)

Ce a mai determinat (în plus față de cele arătate) "coborârea" așezărilor?

Credem că, în primul rând, este vorba despre iminenta prăbușire a sistemelor de susținere (pădurile, solul). În acest fel, crângurile (cătunele) nu sunt de fapt cele mai primitive și arhaice așezări, ci așezări evoluat, adaptate condițiilor actuale de exploatare a mediului.

Așezările risipite, oriunde ar fi apărut întâi, pe văi sau la altitudine, constituie modelul optim de exploatare a mediului bazat pe o cunoaștere milenară a acestuia de către o populație strâns legată de natura care i-a oferit de cele mai multe ori cu zgârcenie cele necesare traiului. Așezările risipite sunt simbolul îndărătniciei moșilor (în sensul bun al cuvântului) de a rămâne mereu legați de locurile copilăriei lor pe care nu le-au părăsit niciodată în fața valurilor migratoare, care, la fel ca orice val, trec iar în urma lor, stâncile, acești oameni duri, rămân pe veșnicie ca simbol al perenității existenței noastre.

BIBLIOGRAFIE

- Apolzan Lucia, (1987), „*Carpații - tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi*”, Ed. Șt. și Encicl., București
- Cocan Pompei, (1984), „*Potențialul economic al carstului din Munții Apuseni*”, Ed. Academiei, București
- Emm., de Martonne, (1902), „*La Valachie*”, Armand Colin, Paris
- Mihăilescu Vintilă, (19), „*Așezările omenești din Câmpia Română la mijlocul și sfârșitul sec. XIX*”
- Pop Gheorghe, (1962), „*Istoria morfogenetică a vechii suprafețe de eroziune Fărcașa, din Munții Gilăului (Munții Apuseni)*”, în „*Studia Univ. « Babeș - Bolyai »*», serii geol. - geogr., an XI, Cluj
- Popovici Gh., (1924), „*Diferențe și asemănări în structura biologică de rasă a popoarelor României*”, rev. „Cultura”
- Vuia Romulus, (1975), „*Studii de etnografie și folclor*”, Ed. „Minerva”, București.